

BRANKO MEDOJEVIĆ, Ekonomski fakultet, Beograd

MARKSOVA TEORIJA VRIJEDNOSTI I NEKA PITANJA PLANIRANJA U SAVREMENIM USLOVIMA

„Sav društveni život je u suštini praktičan. Sve misterije, koje teoriju navode na misticizam, nalaze svoje racionalno rešenje u ljudskoj praksi i u poimanju te prakse.“

(Osma teza o Fojebahu)

Neuzimanje u obzir cjelokupnog stvaralaštva klasika marksizma, njegove geneze, kao i nerazumijevanje njihovog metodološkog postupka pri analizi određenih društveno-ekonomskih pojava, uzrokovali su različita, pa i protivrječna, tumačenja stavova klasika marksizma o problematici planiranja i djelovanja zakona vrijednosti, u datom trenutku, a isto tako i u genezi pojedinih društveno-ekonomskih sistema. To se naročito odnosi na problem djelovanja zakona vrijednosti u socijalizmu, odnosno na pitanje odnosa robne proizvodnje i socijalizma. Što se tiče planiranja, većina analiza svodi se na nekoliko opštih i direktnih stavova klasika marksizma o planiranju ili njegovoj nužnosti u budućem društvu, sa konstatacijom da klasici marksizma nijesu imali namjeru da se bave proricanjem o budućem društvu. Odatle pa do apologetike postojećih sistema planiranja, jer postojeće je prodor u novo, ne treba mnogo. Međutim, izostala je analiza međuzavisnosti i uzročno-posljedične veze društveno-ekonomskih odnosa i pojavnih oblika konkurencija, odnosno objašnjenje takozvanog privida konkurencije, kao i analiza, na bazi toga, društveno-ekonomske uslovljenosti planiranja i njegove nužnosti na određenom stepenu razvitka proizvodnih snaga i društvenih odnosa, što je u raznim okolnostima dovodilo do, većeg ili manjeg, svodenja planiranja na čistu tehniku, ili, pak, na osnovni zakon društveno-ekonomskog razvitka.

Interesantna je za šira proučavanja, sa svojim uzrocima i posljedicama, situacija u našoj zemlji. Ne ulazeći ovom prilikom u analizu društveno-ekonomskih uzroka koji su doveli do toga da naša

zemlja u jednom periodu svoga razvoja nije imala izgrađen sistem planiranja, a da i ne govorimo o elementima glorifikacije tržišta i njegovih rješenja, želimo istaći da je jedno takvo iskustvo, naročito poslije donošenja novog ustava i stabilizacije samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, dovoljna garancija i opomena za prevazilaženje ispoljenih slabosti i izgradnju sistema planiranja koji će odgovarati samoupravnim produkcionim odnosima. Na tom polju već su učinjeni ohrabrujući početni koraci — kako u izgradnji novog sistema planiranja, tako i u njegovom teorijskom uopštavanju.

I

Razumijevanje problematike kako se unutrašnji zakoni kapitalističkog načina proizvodnje ispoljavaju kao »prirodni zakoni konkurencije«, kao »pobude koje pokreću kapital« centralna je tačka za razumijevanje Marksove analize djelovanje zakona vrijednosti u uslovima kapitalističke proizvodnje. Isto važi i za ostale društveno-ekonomske sisteme: analiza odnosa konkurencije nemoguća je bez razumijevanja unutrašnjih zakona odgovarajućih društveno-ekonomskih sistema. Za sve pokušaje koji su analizi djelovanja zakona vrijednosti i odgovarajućih društveno-ekonomskih odnosa prilazili posmatrajući, prije svega, površinski sklop odnosâ, kakav se prikazivao u odnosima konkurencije, najbolja je Marksova ocjena da je konkurencija, u takvim slučajevima, služila da objasni iracionalnosti ekonomista, umjesto da oni objasne konkurenciju. U ovom kratkom osvrtu zadržaćemo se samo, ne ulazeći šire u analizu, na nekim Marksovim stavovima koji objašnjavaju društveno-ekonomsku prirodu zakona vrijednosti, odnosno planiranja.

Pretvaranje proizvoda rada u robu na određenom stepenu razvitka proizvodnih snaga i društvenih odnosa — egzistencija individualnog rada samo kroz njegovu negaciju, dakle kao društvenog rada, opšti oblik otuđenosti konkretnih radova kroz apstraktni rad, otuđivanje koje se vrši nezavisno od proizvođača, na tržištu, iza njihovih leđa — sadrži u sebi od samog početka, u klici, i mogućnost razdvajanja materijalnih uslova rada od samog rada. Da bi se ta mogućnost pretvorila u stvarnost određenih društveno-ekonomskih odnosa, potrebne su brojne pretpostavke koje su rezultat dugotrajne istorije ljudskog društva.

Čim se proizvod rada pojavljuje kao proizvod namijenjen, unaprijed, razmjeni, čim, dakle, svoju društvenu opravdanost postiže tek u razmjeni, ukoliko robna proizvodnja postaje sve više prevladavajući način proizvodnje, a samim tim i mjerenje vrijednosti radnim vremenom (ta »formula modernog radničkog ropstva«), utoliko unutrašnja suprotnost robe kao upotrebne vrijednosti i vrijednosti, a time i »oličavanje stvari i postvarivanje lica«, »dobija u metamorfozama robe svoje razvijenije oblike kretanja«, koji se neposrednim proizvođačima prikazuju kao procesi dati od prirode, nezavisni od

njih. Utoliko se razvijaju i suprotnosti svojstvene novčanom obliku, a razmjena doživljava kvalitativnu transformaciju.

Društveni karakter rada, odnosno apstraktni rad kao stvaralac vrijednosti, pripada ovdje, kako napomenu Marks u »Prilogu kritici političke ekonomije« pri objašnjenju razlike između konkretnog i apstraktnog rada, upotrebne vrijednosti i vrijednosti, — »društvenoj vezi čije konce nije udjenuo proizvođač«. Dakle, zahvaljujući određenom načinu organizacije društvenog procesa privrednog života ljudi, potvrđivanje proizvođača kao članova društvene zajednice vrši se kroz određeni društveni odnos (nerazumijevanje vrijednosti, odnosno novca kao društvenog odnosa proizvodnje bilo je uzrok »najludih teorija«) koji je izvan njega, nezavisno od njega, i to potvrđivanje je moguće samo kroz negaciju njegove individualnosti, njega kao društvenog bića.

Otuđivanje individualnih radova kroz njihovu afirmaciju u procesu razmjene ne samo što mistifikuje činoe prometnog procesa već i sam društveni odnos proizvođača dobija za njih fantazmagorična obilježja, kao odnos proizvoda njihovog rada, kao odnos stvari. »Novac nije simbol, kao što ni postojanje neke robe kao upotrebne vrijednosti nije simbol. To što se neki produkcionni odnos predstavlja kao predmet izvan individua, a određeni odnosi u koje oni ulaze u produkcionnom procesu svog društvenog života predstavljan kao specifična svojstva stvari, ovo izvrtanje, ova prozaično realna a ne uobražena mistifikacija, karakteriše sve društvene oblike rada koji stvaraju prometnu vrijednost. U novcu se mora samo frapantnije pojavljuje nego u robi.«¹ Zato u samoupravnom društvu, samo da napomenemo planiranje, kao jedan od načina eliminisanja ostataka ovog fetišizma, dobija izvanredan značaj. U mjeri u kojoj neposredni proizvođači budu u situaciji da kontrolišu cjelokupni proces društvene reprodukcije, nestajace i uzroci mistifikacije njihovih društvenih odnosa.

Razvitak robne proizvodnje, razarajući stare načine proizvodnje i stare društvene odnose, potpomognut novorastućim kapital-odnosom, doživljava svoj puni razvitak pretvaranjem radne snage u robu, stvaranjem radnika slobodnog kako od stega starih društvenih odnosa, tako i od neophodnih materijalnih pretpostavki svoje egzistencije. Prometni proces i sada, kao i pri prostoj robnoj proizvodnji, mistifikuje produkcione odnose, stvarajući predstavu o kapital-odnosu kao odnosu jednakosti, odnosu koji omogućava puni, slobodni razvitak svih učesnika procesa proizvodnje. »Ta razmjena ekvivalenata čini, odnosno jeste, samo površinski sloj proizvodnje koji počiva na prisvajanju tuđeg rada, bez razmjene, ali pod prividom razmjene. Ovaj sistem razmjene počiva na kapitalu kao svojoj osnovi, i ako se promatra razdvojeno od njega, kako se pokazuje na

¹ K. Marks: „Prilog kritici političke ekonomije“, Kultura 1969. Bg. str. 41.

samoj površini, kao *samostalni* sistem, onda je to puki *privid*, ali *nužan privid* . . .²

Razmjena ekvivalenata, koja u uslovima proste robne proizvodnje ima za pretpostavku vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, u uslovima kapitalističke proizvodnje, doživljavajući kvalitativnu transformaciju, zadržavajući isti spoljašnji, manifestacioni oblik, postaje osnovica ekspanzije kapitala. To je samo dokaz više da su odnosi razmjene zavisno promjenljiva u odnosu na proizvodne odnose.³

Iako se na samoj robi, u prometnom procesu, ne poznaje da li je proizvod robovlasničkog načina proizvodnje, feudalnog ili kapitalističkog, razlike treba tražiti polazeći upravo od karakteristika tih odnosa. Jer, npr., roba kao proizvod kapitala »već uključuje cjelokupne odnose prometa, tj. *određeni društveni proces* kroz koje proizvodi moraju proći i u kome oni uzimaju *određene društvene karaktere*; on uključuje isto tako *određene odnose* agenata proizvodnje, koji određuju *oplođivanje vrijednosti* njihovog proizvoda i njegovo ponovno pretvaranje bilo u životna sredstva bilo u sredstva za proizvodnju. Ali i kada to ostavimo po strani, iz oba gornja karaktera proizvoda kao robe, ili robe kao kapitalistički proizvedene robe, rezultira čitavo *određenje vrijednosti* i regulisanje čitave proizvodnje pomoću vrijednosti⁴ (Podv. B. M.) I dalje: »Ma koliko se činilo da je kapitalistički metod prisvajanja direktno protivan prvobitnim zakonima robne proizvodnje, on pak nikako ne potiče *iz kršenja*, već, naprotiv, *iz primjene* tih zakona⁵ (Podv. M. M.) Te iste zakone ništa ne interesuje šta se dešava s onu stranu procesa razmjene, pri upotrebi roba, u ovom slučaju radne snage. Znači, robne proizvodnje može biti u različitim društveno-ekonomskim odnosima i upravo oni uslovljavaju onu differentia specifica različitih oblika robne proizvodnje.⁶

Kako se ispoljavaju interesi agenata kapitalističke proizvodnje u odnosima konkurencije? U tom bellum omnium contra omnes jedini autoritet koji kapitalistički proizvođači priznaju jeste autoritet konkurencije, odnosno »prinuda koju na njih vrši pritisak njihovih međusobnih interesa, kao što i u životinjskom carstvu borba svijiu protiv svih više ili manje odražava uslove egzistencije svih vrsta⁷

² K. Marks: Temelji slobode, Naprijed, Zagreb 1975. str. 224.

³ „Promijenite način proizvodnje, pa ćete samim tim promijeniti i način razmjene proizvoda“ — K. Marks: Bijeda filozofije, Svjetlost, Sarajevo 1972. str. 62.

⁴ K. Marks: Kapital, Kultura 1958. Beograd, str. 1603.

⁵ Isto, str. 419.

⁶ U literaturi se često, pored ostalih, u obrazlaganju ove teze koristi sljedeći Marksov stav: „Kao jedinstvo procesa rada i procesa stvaranja vrijednosti, proces proizvodnje je proces proizvodnje roba, kao jedinstvo procesa rada i procesa oplođivanja vrijednosti on je kapitalistički proces proizvodnje, kapitalistički oblik robne proizvodnje“. K. Marks, Kapital, isto, str. 152.

⁷ Isto, str. 264.

»Pošto se ovi (kapitalisti B. M.) susreću samo *kao vlasnici roba* i svaki gleda da svoju robu proda po što je moguće većoj cijeni (a prividno ga i u regulisanju same proizvodnje vodi njegova samovolja), to se *unutrašnji zakon* sprovodi samo podstredstvom njihove konkurencije, pritisaka koje vrše jedan na drugog, čime se odstupanja uzajamno potiru. Zakon vrijednosti djeluje ovdje samo kao unutrašnji zakon, prema pojedinim agentima *kao slijepi prirodni zakon*, i sprovodi *društvenu ravnotežu* proizvodnje usred njenih slučajnih fluktuacija.«⁸ (Podvukao B. M.)

Iluzija da »samovolja« pojedinačnog kapitaliste reguliše proces proizvodnje biva raspršena u trenucima zastoja u oplodnji kapitala. Interes kapitaliste društveno je određen, jer kapitalistički društveni odnos ograničava sfere njegovog kretanja. Mada se unutrašnji zakoni kapitalističke proizvodnje nameću kroz konkurenciju kao spoljašnja prinuda i pobuda organizovanja proizvodnje, nije konkurencija ta, iako povratni uticaj uvijek postoji, koja određuje interes kapitaliste, već interes kapitaliste određuje kolebanje konkurencije. »U odnosu između kapitaliste i najamnog radnika novčani odnos postaje odnos *kupca i prodavca*, odnos koji je imanentan samoj proizvodnji. Ali po svojoj osnovici, ovaj odnos *počiva na društvenom karakteru proizvodnje*, a ne na društvenom karakteru načina saobraćanja; naprotiv, ovaj potiče iz onog. Uostalom, odgovara vido-krugu buržuja, kome je glava puna pravljenja poslićâ, da on u karakteru načina proizvodnje ne vidi *osnovicu* odgovarajućeg načina saobraćanja, već obrnuto.«⁹ (Podv. B. M.) Taj »način saobraćanja« upravo je takav, a ne u nekom drugom obliku, zato što najbolje odgovara prirodi kapitala, na datom stepenu razvoja.

Ovi Marksovi stavovi poslužiće nam kao polazna osnova pri analizi zakona vrijednosti, njegovog djelovanja u uslovima kapitalističke proizvodnje. Pitanja su na koja treba dati odgovor sljedeća: kakva je veza između zakona vrijednosti, njegovih pojavnih oblika, i određenih društveno-ekonomskih odnosa? šta je tu primarno, a šta sekundarno? njihovo preplitanje i međuzavisnost? u kom smislu treba shvatiti nezavisnost zakona vrijednosti, kao osnovnog regulatora robne proizvodnje, u odnosu na odgovarajuće društveno-ekonomske odnose? Uostalom, da li se uopšte može govoriti o toj nezavisnosti? Razjašnjenje ovih pitanja daće osnovu za razjašnjenje odnosa zakona vrijednosti i planiranja.

Svako društvo, na bilo kakvom stepenu razvoja proizvodnih snaga i društvenih odnosa — jer zadovoljavanje potreba, u datim društvenim okvirima, treba shvatiti relativno, a ne apsolutno — mora voditi računa o odgovarajućem rasporedu ukupnog fonda društvenog rada na razne djelatnosti. To je uslov njegovog održanja. Taj raspored dobijao je različite društvene oblike u pojedinim društveno-ekonomskim formacijama. Kako se taj raspored vrši u uslovima

⁸ Isto, str. 1603.

⁹ Isto, str. 646.

kapitalističke robne proizvodnje, kako se uspostavlja ravnoteža između različitih oblasti proizvodnje? Koje su osnovne karakteristike tog rasporeda? Pogledajmo šta kaže Marks: »Istina, različite oblasti proizvodnje stalno teže da uspostave ravnotežu među sobom time što, s jedne strane, svaki proizvođač mora da zadovolji neku posebnu društvenu potrebu, ali je opseg tih društvenih potreba različit po kvantitetu i unutrašnja veza spaja različite mase potreba u prirodan sistem; s druge strane, što zakon vrijednosti roba određuje koliko društvo može od svog *ukupnog raspoloživog radnog vremena* utrošiti na proizvodnju svake *posebne robne vrste*. Pravilo koje se pri podjeli rada u radionici *unaprijed i planski* sprovodi, djeluje pri podjeli rada u društvu samo *naknadno*, kao unutrašnja nijema *prirodna nužnost* koja se zapaža na *promjeni* barometra tržišnih cijena, i koja savladuje haotičnu samovolju proizvođača roba«.¹⁰ (Podv. B. M.)

Bezobzirna konkurencija kapitala, kao posljedica djelovanja zakona oplodnje kapitala, dovodi do toga da se raspored društvenog fonda rada ispoljava kao slijepa prirodna nužnost, izražena u odnosima konkurencije kroz kretanje cijena, da se ispoljava kao nužnost nezavisna od kapitalista, koja kao Damoklov mač visi nad svakim pojedinačnim kapitalistom.

Marks je Rikardu zamjerio što se »ni za trenutak nije zamislio nad *specifičnim* razvitkom zakona vrijednosti u vezi s nastajanjem kapitala«,¹¹ niti ga je, pak, to zanimalo. Objašnjavajući zašto politička ekonomija prije njega nije uspjela da objasni djelovanje zakona vrijednosti u uslovima kapitalističke proizvodnje, njegov oblik ispoljavanja — cijenu proizvodnje, Marks naglašava da je glavni problem u tome što se robe ne prodaju jednostavno kao robe, kao proizvodi rada, nego se prodaju kao proizvodi kapitala, što dovodi da ovi, srazmjerno svojoj veličini, prisvajaju alikvotni dio viška vrijednosti. Nerazumijevanje prirode viška vrijednosti, njegovog nastanka u uslovima kapitalističke robne proizvodnje, jer se, na prvi pogled, radi o ekvivalentnoj razmjeni, a zatim metodološki veoma značajno — nerazlikovanje pojava oblika viška vrijednosti od samog viška vrijednosti, glavni su uzroci zašto politička ekonomija nije mogla da objasni ovu transformaciju zakona vrijednosti u uslovima kapitalističke proizvodnje.

Prema tome, glavni je problem da se objasni kako je u *uslovima* kapitalističke proizvodnje, posredstvom zakona vrijednosti — znači, njegove afirmacije, a ne negacije — moguće prisvojiti prosječan profit, a ne obrnuto, na bazi djelovanja zakona vrijednosti objasniti prisvajanje prosječnog profita. Svaki drugi zaključak, koji ne bi vodio računa o činjenici da su društveni odnosi, njihov karakter, u ovom slučaju izraženi kroz zakon prosječnog profita, ti koji određuju oblik djelovanja zakona vrijednosti, nužno bi vodio ka posma-

¹⁰ Isto, str. 263.

¹¹ K. Marks: Teorija o višku vrijednosti, Prosveta, 1969, Dela, tom 24, str. 47.

tranju pojava onako kako se one ispoljavaju na površini datog sistema, u odnosima konkurencije, čime bi svaka nauka postala bespredmetna. Čim su, dakle, ponuda i tražnja, čije oscilacije imaju svoj rezultat u kretanju tržišnih cijena, uslovljene »sklopom kapitalističkog procesa proizvodnje«, odnosno čim njihova analiza u kapitalizmu ima za pretpostavku »egzistenciju različitih klasa« i »uvid u cjelokupni sklop kapitalističkog načina proizvodnje«, pada i postavka da je proces proizvodnje regulisan odnosima na tržištu, pada predstava o tržištu, odnosno zakonu vrijednosti, kao nekom nezavisnom, svemoćnom regulatoru, koji na najbolji mogući način vrši alokaciju faktora proizvodnje. »Gospodstvo kapitala *pretpostavka* je slobodne konkurencije, upravo kao što je rimska despotija bila pretpostavka slobodnog rimskog... privatnog prava«. ¹² Pretpostavka je da je, na datom stepenu razvitka proizvodnih snaga i društvenih odnosa, slobodna konkurencija najpogodniji okvir za ispoljavanje interesa kapitala.

Dosadašnja analiza Marksovih stavova nedvosmisleno ukazuje na duboku zavisnost zakona vrijednosti od društvenih odnosa datih društveno-ekonomskih formacija, odnosno ukazuje na Marksov stav da je u objašnjenju djelovanja zakona vrijednosti bitan *društveni oblik odnosa* u kojima se organizuje proces proizvodnje.

O »nezavisnosti« zakona vrijednosti može se govoriti jedino u sljedećem smislu. Zahvaljujući karakteru kapital-odnosa, organizacija proizvodnje, raspodjela ukupnog društvenog fonda rada na razne djelatnosti ¹³ ne vrši se unaprijed, planski, imajući u vidu potrebe radnih ljudi, već posredstvom zakona vrijednosti (prema potrebama oplodnje kapitala), stihijski, u bespoštednoj konkurentskoj borbi, što dovodi do velikog rasipanja ljudskih i materijalnih potencijala. ¹⁴ Dakle, o nekoj »nezavisnosti« zakona vrijednosti, kao opšteg zakona robne proizvodnje, u odnosu na društvene odnose može se govoriti samo u tom smislu da je raspored društvenog fonda rada na razne potrebe uslov nužan za svako društvo, nezavisan od društvenog oblika u kome se vrši, te da se, u kapitalizmu, posredstvom zakona vrijednosti i ostvaruje. Drugo, u odnosima konkurencije zakon vrijednosti se u uslovima kapitalističke proizvodnje pojavljuje kao nezavisan u odnosu na pojedine kapitaliste, kao faktor koji ih u svom povratnom djejestvu pokreće. Time on, kao što je pokazano pri objašnjenju privida konkurencije, od rezultata postaje pretpostavka.

Zakon kapitalističke akumulacije, koji »prikiva radnika za kapital čvršće nego Hefestovi klinici Prometeja za stijenu«, tjerajući kapital na bezobzirno razvijanje proizvodnih snaga, procesom centralizacije kapitala i koncentracije proizvodnje dovodi do prerastanja

¹² K. Marks: Temelji slobode, isto, str. 278.

¹³ „U određenju vrijednosti radi se o društvenom radnom vremenu uopšte, o količini rada kojom društvo uopšte ima da raspolaze, i čije relativno apsorbovanje od strane različitih proizvoda u izvjesnoj mjeri određuje njihovu respektivnu društvenu težinu“ — K. Marks, Kapital, isto, str. 1604.

¹⁴ Šire vidjeti: K. Marks, Kapital, str. 1023 i sl.

kapitalizma slobodne konkurencije u monopolni kapitalizam. »Ruku pod ruku sa ovom centralizacijom, ili eksproprijacijom mnogih kapitalista od strane malo njih, razvija se i kooperativni oblik procesa rada u sve većem razmjeru, *svjesna*, tehnička primjena nauke, *planska* eksploatacija zemlje, pretvaranje sredstava za rad u samo *zajednički* upotrebljiva sredstva za rad, ekonomisanje svim sredstvima za proizvodnju *kombinovanog, društvenog rada*, obuhvatanje svih naroda u mrežu svjetskog tržišta, a time intrinacionalistički karakter kapitalističkog poretka.«¹⁵ Prema tome, u uslovima visoko razvijenih proizvodnih snaga rada, kada ogromna vrijednost uložених sredstava za proizvodnju, radi svoje normalne reprodukcije zahtijeva određeni kontinuitet procesa proizvodnje i on postaje »vanjski prisilni uvjet načina proizvodnje zasnovanog na kapitalu«, u uslovima kada u odnosu na opredmećenu vrijednost »oplođujuća snaga pojedine radne snage iščezava kao beskonačno nešto malo«¹⁶, u takvim uslovima nužnost planiranja nameće se nezavisno od društvenog oblika procesa rada, a posebno dobija na značaju u kapitalističkoj proizvodnji, jer se planiranje pojavljuje kao pretpostavka reprodukcije kapital-odnosa, odnosno normalne oplođnje kapitala. Iz toga proizilazi da je planska privreda, isto kao i robna, moguća u različitim društvenim okvirima, te da se iz karaktera privrede (da li je tržišna ili planska) ne može izvoditi njena društvena suština, njen društveno-ekonomski karakter.

Još je Engels u kritici Erfurtskog programa naglasio da se u promijenjenim uslovima, uslovima visoke centralizacije i koncentracije, razvitka akcionarskih društava, kapitalizam ne može više tumačiti kao odsustvo plana. Iako nužnost planiranja u kapitalizmu poprima internacionalistički karakter¹⁷ (krupne monopolističke organizacije sprovode planiranje svoje djelatnosti u međunarodnim razmjerama) a epoha državnog kapitalizma označava novu etapu transformacije kapitalističkog sistema (mnoge osnove dosadašnjeg kapitalizma, na čiji su oltar prinošene želje kapitalističke klase, iz kojih je poticala njena ideologija, promijenjene su), ipak se kapitalistički karakter modernih proizvodnih snaga ne ukida.¹⁸ Prilikom ocjenji-

¹⁵ K. Marks, Kapital, isto, str. 544.

¹⁶ Kapital, dakle, „oživljava sve snage nauke i prirode, kao i društvenog grupiranja i ophođenja kako bi stvaranje bogatstva učinio (relativno) *nezavisnim od radnog vremena* upotrijebljenog za to stvaranje. S druge strane, on hoće da te tako stvorene ogromne društvene snage *mjeri radnim vremenom* i da ih satjera u granice koje se traže kako bi se već stvorena vrijednost *održala kao vrijednost*“. (Podvukao B. M.) K. Marks, Temelji slobode, isto str. 293—294.

¹⁷ Šire vidjeti V. I. Lenjin: Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma.

¹⁸ „Ali moderna država samo je organizacija koju buržoasko društvo stvara sebi da bi očuvalo *opšte uslove* kapitalističkog načina proizvodnje od narušavanja — kako od strane radnika, tako i od strane pojedinih kapitalista. Moderna država, ma kakav bio njen oblik, u suštini je *kapitalistička mašina*, država kapitalista, idealni kolektivni kapitalista... Radnici ostaju najamni radnici, proleterii. Kapitalistički odnosi se ne ukidaju, naprotiv, oni dolaze do krajnje tačke. Ali na toj tački nastaje preokret. Državna svojina

vanja promjena u savremenom kapitalizmu treba biti vrlo oprezan, jer uvijek postoji mogućnost da se neke promjene, iako predstavljaju bazu za buduće društvo, koje su u suštini transformacije kapitalizma, već proglaše za socijalističke. U tom pogledu naročito je interesantna jedna Engelsova napomena, data za slične ocjene u njegovu vrijeme: »Kad bi državni monopol duvana bio socijalistički, onda bi svakako i Napoleona i Meterniha trebalo ubrojiti u osnivače socijalizma«. ¹⁹

Svaki dirigent unosi nove tonove u interpretaciju svima znane simfonije. Taj novi dirigent danas je već silno razvijeni monopolistički kapital, kome u izvođenju njegove »simfonije« nimalo ne smeta odsustvo slobodne konkurencije, već je monopolistička praksa, negacija slobodne konkurencije, uslov za njegovo slobodno »muziciranje«. ²⁰ Ako se posmatra razvitak kapitalističke prirode, uočljiva je, kao što smo već naglasili, sve snažnija tendencija planskog regulisanja društvene reprodukcije, gdje se planiranje pojavljuje kao neophodna pretpostavka normalne oplodnje kapitala. Pored ostalog, i potrebe ideološke borbe nameću tretiranje kapitalističke privrede i dan-danas kao isključivo tržišne privrede, a kapitalizma, prema tome, kao društva slobode i jednakih šansi za sve. ²¹ Međutim, građanski ekonomisti takođe ističu neodrživost, mada iz drugih razloga, shvatanja da je sistem slobodne konkurencije uzor efikasnosti, sistem koji omogućava slobodni razvitak ljudske individualnosti. Tako, Šumpeter napominje da je »savršena konkurencija ne samo nemoguća već da je i *inferiorna*, i nema pravo da se navodi kao uzor idealne efikasnosti«. ²² (Podv. B. M.) Slične stavove iznosi i Galbrajt. Kritikujući shvatanja koja u ime »mistike slobode« brane slobodu tržišta, Galbrajt ističe: »Mi smo duboko *prožeti* i kondicionirani *teologijom tržišta*. Zato nam ne izgleda dobro ili normalno ništa što nije u skladu sa potrebama i zahtjevima tržišta«. Isto tako, interesantan je i sljedeći njegov stav: »... poduzet ću napad na najveličanstveniju postavku ekonomske nauke, na postavku da je u svojoj ekonomskoj djelatnosti čovjek podložan vlastima tržišta (napad 100 go-

nad produktivnim snagama ne rješava sukob, ali ona skriva u sebi formalno sredstvo, ključ za rješenje.« (Podvukao B. M.); F. Engels, *Anti-Diring*, Kultura, Beograd 1960. str. 362.

¹⁹ Isto, str. 338.

²⁰ »Čim počne osjećati i shvaćati samog sebe kao prepreku za razvitak, on (kapital — B. M.) pribjegava oblicima koji, kako se čini, dovršavaju gospodstvo kapitala, ali ujedno, obuzdavanjem slobodne konkurencije, predstavljaju vjesnika njegovog raspadanja i raspadanja načina proizvodnje koji nemu pripada.« K. Marks, *Temelji slobode*, str. 278.

²¹ »Slobodna trgovina, slobodna razmjena bila je stotinama godina za milione ljudi najveći *zavjet ekonomske mudrosti*... No, ta sloboda bila je skroz *lažljiva* i služila je da se prikrije kapitalistička obmana, nasilje, eksploatacija i „druge slobode“ proglašene i ostvarene od buržoazije, u vidu slobode rada (čitaj slobode umirati od gladi) itd.« (podv. B. M.); V. I. Lenjin, *Sočinenija*, IV, OGIZ, Moskva, knjiga 31. str. 102—3.

²² J. Šumpeter: *Kapitalizam, socijalizam, demokratija*, Kultura 1960. Bgd. str. 160.

dina poslije Marksa! — B. M.) Umjesto takve situacije, mi danas imamo situaciju da je ekonomski sistem, ma kakvu ideološku etiketu nosio *znatnim dijelom planska privreda*.²³

Na osnovu iznesenih stavova može se postaviti pitanje: da li se zakon vrijednosti i planiranje nalaze u suprotnosti, kakva je perspektiva, ako se posmatra proces regulisanja tokova reprodukcije uopšte, odnosa između zakona vrijednosti i planiranja? Da bismo odgovorili na to pitanje, poći ćemo od sljedećeg stava: »Štaviše, kako se problem postavlja u novijim radovima jugoslovenskih ekonomista, zakon vrijednosti i plan ne mogu se suprotstavljati prije svega što se kod prvog radi o jednom objektivnom ekonomskom zakonu, a kod drugog o obliku *svjesne (dakle subjektivno ograničene) akcije* društva u pravcu usmjeravanja društvenog razvoja. Ako se analizi cijelog problema priđe imajući u vidu takvu njihovu prirodu, onda se nameće zaključak da se plan, kao oblik svjesne akcije društva, mora kretati u granicama zakona vrijednosti, kao *objektivnog, od naše volje nezavisnog zakona*.«²⁴ (Podv. B. M.)

Zakon vrijednosti tretira se kao objektivan zakon, a planiranje kao svjesna, subjektivno ograničena akcija društva. Ako se pođe od činjenice da su zakon vrijednosti i planiranje, pored ostalog, i određeni mehanizmi raspodjele društvenog fonda rada u datim uslovima, onda ne vidimo zašto bi zakon vrijednosti bio objektivan a planiranje »subjektivno ograničena akcija društva«, odnosno, ako se posmatra istorijski razvitak te, prema tome, mjesto i uloga planiranja danas u organizovanju privrednog života (monopolistička faza razvoja kapitalizma daleko je značajnija od faze razvoja kapitalizma slobodne konkurencije), zašto se ne bi moglo tvrditi da je planiranje objektivnije od zakona vrijednosti.

Vidjeli smo da se objektivnost zakona vrijednosti ispoljava u činjenici što zakon vrijednosti djeluje kao »slijepi zakon, a ne kao zakon ovladan od strane proizvođača, koji bi izražavao njihovu kontrolu nad društvenom reprodukcijom«.

Međutim, može se postaviti i pitanje: ako se zakon vrijednosti i planiranje ne mogu suprotstavljati, ako se, dakle, pored ostalog, tretiraju kao oblici raspodjele društvenog fonda rada, kako se onda jedan može pojaviti kao okvir za djelovanje drugog? Ili, ako se stvar razvija dalje i posmatra savremeni razvoj proizvodnih snaga i društvenih odnosa, savremeni način organizacije privrednog života, može se postaviti pitanje da li se uopšte može govoriti, u tom smislu, o zakonu vrijednosti, budući da plansko određivanje tokova društvene reprodukcije postaje dominantan oblik i u kapitalizmu. Citirali smo ranije Marksov stav da se u određenju vrijednosti radi o količini radnog vremena kojim društvo raspolaže i »čije relativno

²³ J. K. Galbrajt: *Nova industrijska država*, Stvarnost, Zagreb 1970. str. 197. i 19.

²⁴ A. Vacić: *Uzroci robne proizvodnje u socijalizmu*, Naučna knjiga, Bgd. 1966. str. 69.

apsorbovanje od strane različitih proizvoda u izvjesnoj mjeri određuje njihovu respektivnu društvenu težinu«. Taj raspored danas se vrši posredstvom planiranja kao dominirajućeg oblika — bilo da izražava oplodnju kapitala krupnih monopola, bilo stvarne interese neposrednih proizvođača, ili socijalističke države. Znači, zahvaljujući transformaciji kapitalizma slobodne konkurencije u monopolni kapitalizam, planiranje postaje sve dominantniji oblik regulisanja kapitalističke robne proizvodnje (naravno, u cilju oplodnje kapitala) i tendencija u razvoju kapitalizma ide u tom pravcu.

Robnost neke privrede ne određuje se postojanjem ili nepostojanjem planiranja, kao što ni postojanje planiranja ne znači likvidaciju robne proizvodnje. Sve je više elemenata da se o kapitalističkoj robnoj proizvodnji govori kao proizvodnji planskog tipa. U takvim uslovima polaziti od suprotnosti planiranja i robne proizvodnje znači zatvarati ne samo oči pred promjenama u savremenom kapitalizmu nego i prihvatiti staru dogmu buržoaske političke ekonomije, koja je svaki pokušaj organizovanja radničke klase ili, pak, regulisanja privrednog života od strane države dočekivala kao napad na svete ideale slobode.

II

Dosadašnji razvitak našeg samoupravnog sistema najbolja je potvrda one, već davno izrečene, istine da onaj ko upravlja viškom rada upravlja cjelokupnim procesom društvene reprodukcije. Taj razvitak isto tako pokazuje koliko je vremena bilo potrebno da se dohodak iz kategorije raspodjele, kategorije određene nezavisno od neposrednih proizvođača i stvarnih rezultata reprodukcije, transformiše u proizvodan odnos, u dominantan odnos proizvodnje.

Pretpostavka teorijske analize i izgradnje samoupravnog planiranja jeste razvijanje društveno-ekonomskih odnosa samoupravno udruženog rada, odnosno razvijanje odnosa u kojima će neposredni proizvođači, odnosno radni ljudi uopšte, na bazi svog rada biti u poziciji da upvljaju svojim međusobnim odnosima, kako na nivou OOUR, tako i na svim nivoima društveno-ekonomske organizovanosti samoupravnog sistema udruženog rada; takvih odnosa gdje će interes radnog čovjeka postati početna i završna tačka društvene reprodukcije. U takvim uslovima, na današnjem stepenu razvitka proizvodnih snaga i društvenih odnosa, dohodak osnovne organizacije udruženog rada pojavljuje se kao izraz i materijalna osnova ostvarivanja socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa samoupravno udruženog rada.

Znači, radni ljudi »slobodno, ravnopravno i neposredno« upravljaaju svojim i ukupnim društvenim radom. Rad i njegovi rezultati, u takvim uslovima, pojavljuju se kao jedina osnova ostvarivanja svih elemenata neophodnih za reprodukciju radnog čovjeka kao društvenog bića. Interes za planiranje u takvim uslovima jeste interes ne samo za planiranje materijalnog razvoja. Tu se, prije svega,

radi o razvoju i uređivanju sopstvenih društvenih odnosa, radi se o interesu radnog čovjeka za svestrano reprodukovanje komponenti njegove ličnosti: ekonomske, političke, kulturne i sl., odnosno o stvaranju uslova za prevladavanje postojeće razlike između umnog i fizičkog rada, o njegovoj reprodukciji kao stvaralačke ličnosti. Time se otvaraju putevi za prevazilaženje postojećih odnosa i stvaranje pretpostavki za asocijaciju neposrednih proizvođača.

Prema tome, prvi put u dosadašnjoj historiji razvitka društveno-ekonomskih sistema stvaraju se pretpostavke da se planiranje izvede i objasni iz *položaja* neposrednih proizvođača, radnih ljudi u procesu društvene reprodukcije, iz njihovih *društvenih odnosa*. Postojeći sistemi planiranja, direktivno-centralističko planiranje, kao i planiranje u kapitalizmu, koje u Galbrajtovom objašnjenju planiranja dobija širu teorijsku osnovu, izvodi se iz nekih »viših« interesa: u jednom slučaju državnog, odnosno administrativno-centralističkog aparata, u drugom iz interesa tehno-strukture koja se pokazuje indiferentnom prema društvenim odnosima u kojima egzistira.

Planiranje se, prema tome, mora shvatiti prije svega kao proces uspostavljanja i razvoja određenih društvenih odnosa između učesnika procesa reprodukcije, kao manifestacioni oblik ispoljavanja tih odnosa, to jest kao društveni odnos učesnika društvene reprodukcije. Svako drugo tretiranje planiranja znači njegovo svođenje na pogodan instrumenat, tehničko svojstvo za ostvarivanje određenih interesa.

U sistemu samoupravnog udruženog rada, kroz mehanizam samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja, na historijski kvalitativno nov način vrši se usklađivanje različitih interesa na pojedinim nivoima samoupravne organizovanosti udruženog rada. U uslovima kada interes neposrednog proizvođača postaje polazna i završna tačka procesa društvene reprodukcije, suprotnost opštih, posebnih i pojedinačnih interesa, karakteristična za administrativno-centralistički socijalizam, njegove devijacije birokratskog, tehnokratskog i sličnog tipa, karakteristična za kapitalizam i šire — za sisteme zasnovane na eksploataciji rada, biva prevladana na takav način da se njihov međusobni odnos ne pojavljuje više kao kočnica razvoja, već, naprotiv — imajući u vidu da je opšti interes izveden iz pojedinačnih i posebnih interesa — kao značajan faktor daljeg razvitka samoupravnog socijalizma. Time, u takvim društvenim odnosima, i mjere regulisanja društvenog procesa reprodukcije ne pojavljuju se više proizvođačima kao nešto strano, nametnuto, kao element prisile, kao element koji se u sistemu unosi spolja.

Interes radničke klase, od osnovne organizacije udruženog rada pa sve do društveno-političkih zajednica, na svim nivoima samoupravne društveno-ekonomske organizovanosti postaje određujući interes privrednog i društvenog života. Prema tome, radi se o različitim aspektima ispoljavanja interesa radnog čoveka na različitim nivoima samoupravne organizovanosti udruženog rada.

Kroz samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje vrši se usklađivanje interesa (ne svih, i samo za određeno vrijeme) na svim nivoima organizovanosti udruženog rada ne putem njihove negacije, već putem punog ispoljavanja i uvažavanja. Individualno postaje pretpostavka društvenog, društveno uslov za ostvarivanje individualnog. Odnosno, društveno postaje individualno, jer je udruženi rad u poziciji da upravlja procesom društvene reprodukcije; individualno postaje društveno — određivanjem zajedničkih interesa udruženi radnici opredjeljuju tokove cjelokupnog procesa društvene reprodukcije na svim nivoima društveno-ekonomskog sistema. Znači, planiranjem se obuhvataju kako potrebe cjeline, tako i radnih ljudi, čime se, na jedan istorijski nov način, razrješava odnos dijela i cjeline.

Imajući u vidu dosadašnju analizu, kao i naš razvitak, smatramo da su brojni sporovi i kontradiktorni stavovi oko odnosa plana i tržišta uglavnom i u stvari odraz društveno-ekonomskih promjena našeg sistema u pravcu razvoja samoupravnih odnosa, njihove borbe sa ostacima administrativno-centralističkog sistema, sa birokratsko-tehnokratskim snagama i sl.

U samoupravno organizovanom udruženom radu, kao novom istorijskom obliku organizacije privrednog i društvenog života, tzv. suprotnost plana i tržišta — suprotnost koja je, u znatnoj mjeri, proistekla iz činjenice što je planiranje bilo odvojeno od neposrednih proizvođača, što je bilo atribut državne regulative, dok je okretanje tržišta, mimo planskih okvira, predstavljalo pokušaj zadovoljavanja sopstvenih interesa²⁵ — razrješava se na jedan nov istorijski način: samoupravnim sporazumijevanjem i društvenim dogovaranjem, odnosno samoupravnim planiranjem obuhvaćen je cjelokupni proces društvene reprodukcije, u kome se, u uslovima samoupravne robne proizvodnje, interes udruženog rada, kao što je istaknuto, pojavljuje kao početna i završna tačka društvene reprodukcije. U takvim uslovima gubi se ona klasična podjela na tržišno i plansko, na društveno i individualno, odnosno radi se o *jedinstvenom* procesu regulisanja društvene reprodukcije od strane udruženog rada.

Iz dosadašnje analize slijedi, kao što je Marks pokazao, da svaki istorijski oblik društvenih odnosa regulisanju radnog vremena, odnosno raspodjeli društvenog fonda rada na razne djelatnosti daje društveni oblik koji odgovara datom odnosu, koji služi za njegovu reprodukciju. U samoupravno udruženom radu, samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje, odnosno samoupravno planiranje, predstavlja nov istorijski oblik regulisanja radnog vremena, odnosno njegovog rasporeda na razne djelatnosti. Šta, u uslovima razvijenog sistema samoupravno udruženog rada, ostaje od zakona vrijednosti? Jedan je aspekt ovog pitanja, ne ulazeći šire u pro-

²⁵ Tržišno ponašanje predstavljalo je opredjeljujuću komponentu privredne samostalnosti privrednih jedinica.

blem, u činjenici što se zakon vrijednosti pojavljuje kao regulator radnog vremena, odnosno njegove raspodjele na razne proizvode u onim slučajevima kada proizvodnja tih proizvoda nije regulisana kroz samoupravne sporazume i društvene dogovore (što govori o nerazvijenosti samoupravnog planiranja), ili pak ako se radi o ostacima sitne robne proizvodnje.

Proizvod rada je, naravno, određena vrijednost, ali se veličina te vrijednosti ne određuje više, ako se ima u vidu razvijen sistem samoupravno udruženog rada, iza leđa proizvođača, na tržištu, već su unaprijed određene granice društvenog priznanja utrošenog radnog vremena za proizvodnju pojedinih proizvoda. Već sada, na početku razvoja samoupravnog udruženog rada, imamo dosta primjera takvog regulisanja rasporeda radnog vremena, odnosno načina priznavanja utrošenog radnog vremena. Time planiranje postaje sve više (pored iznesenih karakteristika) i planiranje rada, njegovog pravnog korišćenja prema potrebama udruženih proizvođača (što je teren kvalitativne transformacije kategorija robne proizvodnje u uslovima samoupravno udruženog rada, i što nije ovog puta predmet analize).

Mr BRANKO MEDOJEVIĆ

MARX'S THEORY OF VALUE AND SOME QUESTIONS OF PLANNING
UNDER PRESENT CONDITIONS

Summary

In the first part of the study Marx and Engels viewpoints are analyzed explaining the social — economic nature of competition relationship (explanation of so called competition nature) namely, viewpoints which explain the validity law and planning as the form of demonstration of the social relationships in the given social-economic conditions.

The history of the social-economic system has shown that some forms of the validity law, as well as planning, were existing as long as by means of their intermediance, the defined interests could be retained in a certain way.

Under conditions of the developed monopolistic capitalism, the planning appears as the dominant way of determination of the social reproduction courses, namely, distribution of the social fund of the work in various activities. Consequently, when planning appears as hypothesis of the normal reproduction of the capital, we could talk about the capitalist production of goods as of the goods production of the planned type. Value of goods of any economy could not be defined by the existence or non-existence of the planning just as the existence of planning does not mean negation of the goods production.

In self-management social-economic relationships for the first time in its history, the planning could be realized from the interest of direct manufacturers, from the social relationships established during the social reproduction process.

In such a qualitatively new way the questions of a part and totality relationships, could be solved as well as possibility to demonstrate the interest of direct manufacturers on all levels of the organization of the social-economic system by which the self-management obtains the new stimulus for development. The planning shows itself for the first time what really it is: not as the element of force carried into the system from the outside, expressing interests or reproduction of the capital or of the state but like the social relationship of direct manufacturers which are in a position to operate the whole course of the social reproduction, that their interest appears as the determinable interest of the self-management social — economic system.

As it is well known, the plan and market opposing in the capitalism was considerably caused by requirements of the ideologic fight with socialistic system while in socialistic countries kept (maintained) separation of direct manufacturers from the results of its work since the planning appears as the element of the governmental policy and market conduct as the determining element of the economic independence of the economic units. In the self-management associated labour this opposition becomes prevailed over (surmounted) and we could speak more and more about the unique process of the regulation of the social course reproduction.

In the study are also analyzed the understandings treating the law of validity as the objective law independent from our will and the planning as „subjectively limited action of society“ and their criticism is given.

БРАНКО МЕДОЕВИЧ, кандидат экономических наук

ТЕОРИЯ СТОИМОСТИ МАРКСА И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПЛАНИРОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Резюме

В первой части работы анализируются положения Маркса и Энгельса, которые объясняют общественно-экономическую сущность отношений конкуренции (объяснение так называемой природы конкуренции), то есть положения, которые объясняют закон стоимости и планирование как форму проявления общественных отношений в данных общественно-экономических условиях.

История общественно-экономических систем показала, что отдельные формы закона стоимости, также как и планирование, — просуществовали до тех пор пока, при их посредстве, соответствующим способом можно было сохранять определенные интересы.

В условиях развитого монополистического капитализма планирование является господствующим способом определения развития общественного воспроизводства, то есть, распределения общественного фонда труда на различные деятельности. Согласно этому, когда планирование является предпосылкой нормального оплодотворения капитала, о капиталистическом товарном производстве можно говорить как о товарном производстве планового типа. Товарность какого-то хозяйства не определяется наличием или отсутствием планирования, также, как и наличие планирования не значит отрицание товарного производства.

В самоуправленческих общественно-экономических отношениях, впервые в своей истории, планирование может исходить из интересов непосредственных производителей, из общественных отношений, устанавливающих в процессе общественного воспроизводства.

Таким образом, качественно новым способом разрешаются вопросы отношения части и целого, возможности проявления интересов непосредственных производителей на всех уровнях организованности общественно-экономической системы, а этим самоуправление получает новые стимулы для развития. И планирование впервые показывается тем, чем оно и есть: не элементом принудительности, внесенным в систему извне, который выражает интересы или оплодотворения капитала, или государства, а общественным отношением непосредственных производителей, которые могут управлять совокупным ходом общественного воспроизводства, их интерес является определяющим интересом самоуправленческой общественно-экономической системы.

Противопоставление плана и рынка в капитализме, как известно, значительной частью было обусловлено потребностями идеологической борьбы с социалистической системой, в то время как в социалистических странах поддерживалась отделенность непосредственных производителей от результатов своего труда, ибо планирование является действующим элементом хозяйственной самостоятельности хозяйственных звеньев. В самоуправленчески объединенном труде эта противопоставленность преодолевается, и всё больше можно говорить о единственном процессе регулирования развития общественного воспроизводства.

В работе анализируются и понятия, которые закон стоимости считают объективным, от нашей воли независимым законом, а планирование „субъективно ограниченным действием общества“ и даётся их критика.